

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-1-6>**Микола ГЛІБИЩУК,***orcid.org/0000-0002-3829-9736*

кандидат історичних наук,

асистент кафедри всесвітньої історії

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,

провідний науковий співробітник

Чернівецького обласного краєзнавчого музею

(Чернівці, Україна) *m.hlibischuk@chnu.edu.ua***«ЦИВІЛІЗАЦІЯ ПРОТИ ВАРВАРСТВА»: ПРОПАГАНДА НА СХІДНОМУ ФРОНТІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті автор аналізує характерні риси пропаганди воюючих держав на Східному фронті у роки Першої світової війни. Зазначимо, що почалася Перша світова війна у той час, коли пропаганда не високо оцінювалася європейськими державами. Питання громадської думки ігнорувалося, оскільки війна вважалася справою професіоналів, генералів, солдатів і дипломатів. Однак пропаганда як інструмент стратегії та політики виявилася дуже успішною в роки Першої світової війни, особливо в Центрально-Східній Європі. Жорстокість мови пропаганди стала одним із довготривалих побічних ефектів війни. Звісно, що кожен реагував на пропаганду по-своєму, залежно від впливу свого класу, свого соціального середовища та політичних переконань, ступеня розчарування у своїй країні, своєї індивідуальної ситуації, а також чинника часу. Проблематику пропаганди в роки світової війни 1914–1918 рр. активно вивчали західні історики минулих десятиліть. Їхній дослідницький фокус в основному був зосереджений на Західній Європі і тільки в останні роки почали з'являтися наукові праці, присвячені пропаганді на Східному фронті. Ця тема отримала назву «Війна духу» чи «Krieg der Geister», як її прийнято називати у німецькомовній науковій літературі. Окреслена тематика набула популярності серед зарубіжних вчених упродовж ХХ століття, а її ключовим складником були французько-німецькі взаємини. Ключова увага приділена текстовим матеріалам діячів, які працювали на пропагандистські структури ворогуючих альянсів у роки Першої світової війни. Звісно, що зважаючи на події сучасної війни Російської Федерації проти України, ми приділили місце й українському аспекту інформаційно-пропагандистського протистояння періоду Великої війни 1914–1918 рр.

Ключові слова: Перша світова війна, Східний фронт, пропаганда, образ ворога, «війна духу».

Mykola HLIBISCHUK,*orcid.org/0000-0002-3829-9736*

PhD in History,

Assistant Professor at the Department of World History

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Research Associate

Chernivtsi Regional Museum of Local History

(Chernivtsi, Ukraine) *m.hlibischuk@chnu.edu.ua***“CIVILIZATION AGAINST BARBARISM”: PROPAGANDA ON THE EASTERN FRONT DURING THE FIRST WORLD WAR**

In the article, the author analyses the characteristic features of the propaganda of the belligerent states on the Eastern Front during the First World War. The outbreak of the First World War occurred at a time when propaganda was not highly appreciated by the European powers. The question of public opinion was ignored, as war was considered a matter for professionals, generals, soldiers and diplomats. Propaganda as a tool of strategy and policy proved to be very successful in the years of the First World War, especially in East Central Europe. The brutalization of the language of propaganda became one of the long-lasting side-effects of the war. Everybody reacted to propaganda in their own way, depending on the influences of their class, their social milieu and their political convictions, the degree of frustration in their country, their individual situation, and also the factor of time. Considering that for an extended time, the military events of the Great War of 1914–1918 on the territory of Western Europe were the center of attention of most researchers, the areas of Eastern Europe occupied a secondary position. Western historians have actively studied propaganda issues

during the World War 1914–1918 in the past decades. Their research cornerstone was mainly based on Western Europe, and only in recent years scholarly works devoted to propaganda on the Eastern Front have started to appear. This topic was called the «War of the Spirit» or «Krieg der Geister», as it is commonly called in German-language scientific literature. This topic was prevalent among foreign scientists throughout the 20th century, and its crucial component was Franco-German relations. Critical attention is paid to the textual materials of the figures who worked for the propaganda structures of the warring alliances during the First World War. Undoubtedly, taking into account the events of the modern war of the Russian Federation against Ukraine, we paid attention to the Ukrainian aspect of the informational and propaganda confrontation during the period of the Great War of 1914–1918.

Key words: *the First World War, the Eastern Front, propaganda, image of the enemy, «war of the spirit».*

Постановка проблеми. Вже банальним стало твердження про глобальний вплив Першої світової, або як її називають на Заході, Великої війни 1914–1918 рр., на історію людської цивілізації ХХ ст. У кожній царині життя і регіоні світу відчутні наслідки цього світового конфлікту. Як слушно стверджував знаний американський дипломат Джордж Кеннан, «все що сталося у ХХ столітті, бере свої витoki з Першої світової війни». Однак впливовість цього масштабного протиборства тогочасних великих держав була куди більшою. Відомий західний дослідник Пол Фассел вдало підмітив, що світова війна 1914–1918 рр. призвела до «створення нової мови», якою послуговуватимуться для опису майбутніх військових протистоянь (Fussell P., 2013).

Здавалося, що на початку ХХІ ст. повномасштабна війна вже остаточно відійде у минуле. Проте сучасна війна РФ проти України демонструє нам, що має багато схожих рис із Першою світовою: роль артилерії, позиційний характер бойових дій на більшості ділянках російського-українського фронту, злочини російських солдат проти цивільного населення тощо. Інший елемент схожості сучасного протистояння зі світовою війною 1914–1918 рр. у значенні інформаційно-пропагандистської діяльності. Саме Першу світову називаю «першою інформаційною війною в історії», тим паче, що роль пропагандистської роботи у реаліях сьогодення є теж вагомою.

Слід наголосити, що питання пропаганди в роки війни активно вивчали західні історики минулих десятиліть. Їхній дослідницький фокус в основному був зосереджений на Західній Європі і тільки в останні роки почали з'являтися наукові праці, присвячені пропаганді на Східному фронті. Ця тема отримала назву «Війна духу» чи «*Krieg der Geister*», як її прийнято називати у німецькомовній науковій літературі. Тематика залишалася популярною серед зарубіжних вчених упродовж ХХ ст., а її ключовим складником були францuzько-німецькі взаємини. Також слід наголосити, що окреслена проблематика була і залиша-

ється міждисциплінарною, адже окремі її аспекти раніше цікавили не лише істориків. Останні, утім до певної міри ігнорували аналогічні проблеми країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Відтак в історіографії Першої світової війни цілий напрям втратив свою популярність, так і не встигнувши охопити нових географічних територій.

Аналіз досліджень. Необхідно зазначити, що проблематика пропаганди у роки Першої світової є популярною у західній історіографії. Серед зарубіжних авторів, які займалися вивченням цієї теми, можемо згадати Е. Демма (Demm, 1993), А. Крамара (Kramer, 2007), Х. Лассвела (Lasswell, 1927), Д. Монгера (Monger, 2012), А. Рошвальда (Roshwald, 1999), М. Сандерса (Sanders, 1982), Д. Велча (Welch, 2000). Однак західні історики вкрай мало акцентують уваги на пропагандистській діяльності ворогуючих альянсів на Східному фронті впродовж 1914-1918 рр. Лише можемо згадати праці М. Горного (Górny, 2019) і В. Люлявічіуса (Liulevicius, 2005), в яких чимало місця присвячується цьому аспекту.

Тому **мета нашої наукової статті** – проаналізувати характерні риси пропаганди воюючих держав на Східному фронті Першої світової війни. Підкреслимо, що, з одного боку, ми послуговуватимемося роботами написаними науковцями різних ворогуючих країн з пропагандистською метою. Однак, з іншого, приділимо місце українському аспектові окресленого нами питання. Проте, перш ніж перейти до розгляду нашої теми, варто здійснити загальну характеристику пропаганди ворогуючих військово-політичних альянсів Великої війни 1914–1918 рр.

Виклад основного матеріалу. Слід сказати, що Перша світова не стала для європейської інтелектуальної еліти справжнім сюрпризом. Були ті, хто чекав на неї навіть із деякою надією. Як зауважив Вольфганг Моммзен, початок війни дуже швидко мобілізував усі верстви суспільства. 8 серпня 1914 р. Анрі Бергсон виголосив свою першу промову, представляючи війну як

зіткнення цивілізації (яку, на його думку, уособлювали Франція та Англія) з німецьким варварством. 18 вересня 1914 р. в газеті «*Таймс*» постав перший маніфест британських академіків і письменників, який піддав дії кайзерівської Німеччини жорсткій критиці. Автори твору наголосили на агресивності, нібито властивій німецькій культурі, а також на схильності нації до самолюбівання. Німецька відповідь не змусила довго чекати. У вересні 1914 р. 93 професори підписали звернення «*До культурного світу*». Автори німецької прокламації рішуче відхилили закиди в мілітаризмі і, звернувшись до расистської ідеології, висунули своє звинувачення у бік держав Антанти: «Виступати захисниками європейської цивілізації найменше мають право ті, хто об'єднався з росіянами та сербами і виявляють усьому світу ганебне видовище білу расу». У жовтні три тисячі німецьких академіків підписали ще радикальніше звернення під назвою «*Позиція професорів Німецької імперії*». Вони з обуренням відкидали будь-які спроби відокремити «пруський мілітаризм» від німецької культури. У листопаді того ж року Французька академія наук оприлюднила документ, у якому наголошувалося, що всі значні відкриття в математиці та природничих науках за останні триста років були зроблені французькими та англосаксонськими вченими, а німці позбавлені творчих здібностей. У грудні 1914 р. Бергсон виголосив ще одну промову, яка задала тон всій подальшій антинімецькій риториці. Насамперед, – визнавав автор, – німці справді були виразниками поетичної та метафізичної культур. Кінець розвитку Німеччини у цьому напрямі спричинило пруське домінування. Разом з ним прийшла механізована, нелюдська дисципліна, подібна до тієї, що панувала в кайзерівській армії. Згідно з міркуваннями філософа, під впливом муштри – або внаслідок якихось вроджених особливостей прусаків – «при думці про Пруссію завжди виникав образ жорстокості, суворості, автоматизму, ніби там усе, починаючи від жестів їхніх воєначальників і закінчуючи стройовим кроком солдатів, працювало як годинниковий механізм». Відповідаючи на прокламацію німецьких учених, Бергсон заговорив про «наукове варварство». Відповідно до логіки конфлікту німецькі автори відреагували на його промову ще більш різкими звинуваченнями на адресу Франції, Англії, і особливо на адресу «бездумного» Бергсона. Спростовуючи інсинуації про творчу безплідність Німеччини, вони наголошували на тому, що саме Бергсон як учений є навряд чи наслідувачем геніального німецького філософа А. Шопенгауера (Górný, 2019: 48–50).

Що цікаво, до такого ідейного протистояння залучилися й представники Церкви. Скажімо, такі відомі тогочасні німецькі теологи, як Адольф фон Гарнак і Вільгельм Герман, брали участь у пропагандистській роботі. У вересні 1914 р., коли вирував бій на Марні, 29 німецьких церковних діячів і професорів теології підписали «*Звернення до всіх протестантів за кордоном*», у якому закликали всіх євангелістів вмирати гідно, наполягаючи на праві Німеччини захистити себе від «азіатського варварства». Окрім Гарнака та Германа це звернення підтримали такі світові діячі, як Адольф Дісман, Фрідріх Луфс, філософ Рудольф Ейкен, проповідник Ернст Дріндер та інші (Дженкінс, 2019: 110–111).

Цілком природно, що висловлювання всесвітньовідомих діячів науки про війну, що почалася, досі користуються найбільшим інтересом з боку істориків. Значимість таких постатей, як Еміль Дюркгейм, Анрі Бергсон і Томас Манн говорить сама за себе. Безумовно, вони задали тон сотням наступних висловлювань інтелектуалів усіх протиборчих сторін. У кожному зі згаданих вище виступів академіків неофіційна інспірація зніціювалася з боку урядів. Тогочасні політичні режими створювала такі умови, в яких змогла б розігратися європейська «війна духу». Вони ж постачали матеріал для подальшої інформаційної обробки. Судження про культурні особливості та риси національного характеру неминуче ґрунтувалися на інформації, що постачалася з театрів воєнних дій. Ці відомості, у свою чергу, піддавалися обробці цензурою та пропагандою, яка тоді розвивалася надзвичайно динамічно.

Тим паче, що Німеччина, Австро-Угорщина, Великобританія та Франція, а потім і США під час військового конфлікту сформували власні урядові агенції, відповідальні за пропаганду. «Білою вороною» залишалася Російська імперія, де династія і уряд рішуче ігнорували переваги, які могла б принести подібна структура (Lasswell, 1927; Sanders, Taylor P, 1982). Робота фронтових оглядачів організовувалася та оплачувалася державою. Дуже важливу роль відіграло кіно, яке з погляду ідейної та художньої організації багато в чому передбачало розвиток кінематографу міжвоєнної доби. Кількість кінострічок, виготовлених у кайзерівській Німеччині та США, стрімко зростала. Саме під час війни було закладено фундамент повоєнного домінування кіновиробництва цих двох країн. За часів Великої війни з'явилися військові кінохроніки. Знімки ретельно відбиралися так, щоб уявити власні перемоги й уникнути демонстрації смерті своїх солдатів. Популярним

мотивом кінохронік стали кадри з військовополоненими – найкращим доказом успіхів власної армії. Після початкового падіння видавничого ринку виробництво книг почало швидко збільшуватися, великої популярності набули книги, присвячені війні. Незважаючи на загальне зниження матеріального добробуту жителів Європи, продаж книжок неухильно зростає, чому сприяло розмаїття дешевих видань у м'яких палітурках і переважання малих літературних форм (Górny, 2019: 51–52).

Однак швидкий розвиток інструментів пропаганди аж ніяк не означав, що їй завжди і скрізь був притаманний професіоналізм. Пропагандистські методи вироблялися поступово, шляхом спроб і помилок. Саме досвід, набутий у роки Першої світової війни, сприяв появі перших наукових концепцій щодо формування громадської думки. Під час «навчання» часто робилися помилки: деякі гасла і плакати були напрочуд нескладними, інші – всупереч намірам авторів – замість закликів до мобілізації зусиль несли песимістичний посыл. Тон, яким держава розмовляла зі своїми громадянами, значною мірою залежав від суспільних настроїв. Дуже цікаво ілюструє це явище історія кіноіндустрії: у царській Росії, як і в інших країнах, війна дуже сприяла її розвитку. Кінопропаганда, що динамічно розвивалася в кайзерівській Німеччині, Франції та Сполучених Штатах, знайшла своє вираження у тематиці картин (Górny, 2019: 53–54). Також в усіх воюючих країнах діяла цензура, яка перевіряла не лише фотографії та зміст газетних публікацій, а й карикатури та гумористичні вірші. Проте таке явище як «інформаційна війна» ще тільки зароджувалося, і було б перебільшенням вважати, що контроль із боку державних інституцій був тотальним. Лише останнім часом дослідники почали звертати увагу на численні прогалини у державному нагляді за публікаціями (Demm, 1999: 166).

Слід підкреслити, що політичний мотив пропагандистської діяльності усіх країн, що воювали, був досить простим. Мета пропаганди полягала в тому, щоб нав'язати огиду до супротивника і підтримати моральний дух армії та цивільного населення власної держави. При цьому правда часто поєднувалася з брехнею, а реалізм — із фантазією. Ворог не мав викликати страху. Саме тому організатори різноманітних військових виставок старанно відбирали для експозицій трофейні експонати застарілої ворожої зброї, на тлі якої вигідно виглядало сучасне озброєння власних регулярних збройних сил. Цікаво, що обов'язковим елементом спорядження солдата Російської імперії на виставках

країн-противників був виготовлений з деревини приклад, з яким через брак гвинтівок його відправили на фронт. Ще одним невід'ємним елементом образу була нагайка. На манекени, що представляли супротивника, одягали брудну і нерідко прострілену форму. Слабкість ворога демонструвалася й іншими способами. Карикатуристи країн Четверного союзу із задоволенням зображували російських та британських військовослужбовців жіночої статі. Як і солдати з французьких і британських колоній, вони мали слугувати доказом безнадійної ситуації противника, змушеного використовувати нібито марні людські ресурси. Центральним об'єктом глузувань пропаганди держав Антанти була постать кайзера Вільгельма II, який заслонило на час війни інші символи Німецької імперії. У невігядливих варшавських віршиках на військові теми він фігурував як «ідіот Віллі» (Górny, 2019: 55).

Однак необхідно наголосити, перераховані вище приклади не означають, що пропагандисти протиборчих військово-політичних альянсів повністю відмовилися від створення образу грізного та кровожерного ворога. Тому ж безжально осміяному Вільгельму II нерідко приписували демонічні риси – як, наприклад, у американському фільмі «Кайзер: берлінське чудовисько», що не зберігся до наших днів. Тут ключовим був мотив жертв ворожого свавілля. Крім того, пропаганда держав Антанти посилено експлуатувала тему жінок та сексуальності. З перших тижнів війни німецьку агресію почали описувати як акт насильства над Бельгією. При цьому журналісти не обмежувалися метафоричним значенням цього слова: у британській та французькій пресі часто з'являлися публікації, які супроводжувалися відповідними знімками, де описувалися жорстокі вбивства на сексуальному ґрунті, нібито вчинені німецькими солдатами щодо бельгійок та французенок. Широкий суспільний резонанс викликала історія британської медсестри Грейс Хьюм. За даними англійської преси, німецькі солдати відрізали захопленій у бельгійському лазареті жінці обидві молочні залози і спостерігали за її передсмертною агонією. І навіть коли стало відомо, що моторошну історію вигадала сестра «вбитої», а сама Грейс не могла загинути в Бельгії, оскільки не виїжджала з Великобританії, пропагандисти держав Антанти не відмовилися від мотиву німецького сексуального насильства (Górny, 2019: 56).

Що цікаво, у німецькій інформаційній політиці та пропаганді жінки відігравали зовсім іншу роль. При описі звірств російської армії у Східній Пруссії, німецька пропаганда не робила такого акценту

на сексуальних злочинах, як у публікаціях країн Антанти. Французькі та британські звинувачення у військових злочинах проти цивільного населення німецькі автори відхиляли, стверджуючи водночас, що саме німецьких солдатів неодноразово вбивали найпідступнішим чином, причому найчастіше саме жінки. Скажімо, у німецькій пресі писали про 17-річну французьку на ім'я Емільєнн, яка під час вуличних боїв вбила пострілами в спину п'ятьох німецьких військовослужбовців. На думку німецьких авторів, саме такі випадки спротиву пояснювали жорстокість німецької армії на окупованих територіях.

Незважаючи на поширення військової пропаганди всіх воюючих держав, вражаючим видається той факт, що в ній була дуже обмежена кількість архетипних мотивів. По-перше, це мотив зради, який активно використовували усі сторони конфлікту; по-друге, варварство, в якому найчастіше звинувачували Центральні держави, ніж їхніх супротивників. Обидва мотиви досягали своєї цільової аудиторії усіма доступними шляхами. Також ці мотиви нерідко виникали й у художній літературі. Схожість викладу та відверта схильність до перебільшення при описі деяких звірств призвела до того, що вже у міжвоєнний період більшість дослідників ставилися до цієї теми з великою недовірою. До 90-х рр. XX ст. у західній історіографії Першої світової війни переважало переконання, що звинувачення у військових злочинах на сексуальному ґрунті були вигадкою пропаганди. Ситуація змінилася завдяки публікаціям Джона Хорна та Алана Крамера, які перевірили достовірність повідомлень про зґвалтування та вбивства цивільного населення за допомогою вивчення щоденників та свідчень німецьких солдатів. Як виявилось, саме в перші місяці конфлікту, в умовах маневреної війни, німецька армія досить часто користувалася принципом колективної відповідальності, який припускав, що кожна людина, яка підозрюється у пособництві противнику, є злочинцем. Швидкі пересування військ, хаос, страх і упередження щодо чужого в мовному плані (а для багатьох німецьких солдатів і з погляду релігії) населення сприяли тому, що німецька армія виявляла до нього жорстокість, абсолютно неадекватну реальній небезпеці (Horne, Kramer, 1994: P. 1–33).

Цікаво, що у перші місяці світового конфлікту досвід війни на обох фронтах був схожим. Сучасність поєднувалася з пережитками далекого минулого. Навесні 1915 р. відома «дика дивізія», що, за свідченнями сучасників, складалася з шести кавказьких племен замість регулярних військових

формувань, сіяла паніку серед місцевого населення в районі Дністра. Через кілька тижнів Варшава випробувала на собі першу німецьку бомбову атаку з повітря, під час якої загинуло майже 400 людей. Згодом відмінність між фронтами стали виразнішою: Західний фронт стабілізувався, тоді як на Сході Європи досі точилася маневрена війна. В результаті ті прояви насильства й жорстокості, які відбувалися на Західному фронті і стали однією з головних тем військової пропаганди, на Сході торкнулися жителів набагато більших територій. Значна частина Східної Пруссії та Галичини були тимчасово окупованими російськими військами. Австро-угорська армія після вкрай запеклих боїв зайняла більшу частину Сербії. Болгарія захопила Македонію. Німецька, австро-угорська та російська армії кілька разів проходили польськими землями. На Балканах висаджувалися французькі та британські війська. Глибокий слід у пам'яті жителів регіону залишила коротка румунська окупація Трансильванії, а австро-угорсько-німецький контрнаступ, що спричинив до окупації територій Королівства Румунії (Gótny, 2019: 84–85).

Слід підкреслити, що однією з особливостей Східного фронту Великої війни 1914–1918 рр. була не тільки територіальна, але й хронологічна. Адже ні 1914, ні 1918 рр. не стали значним переломним моментом. На Балканах конфлікт розгорівся вже 1912 р., охопивши кілька країн, які згодом долучилися до світового протистояння. Пізніше ситуація ускладнилася, серед іншого, революційними перипетіями на території колишньої Російської імперії, після чого настав період затяжної та хаотичної громадянської війни. Перехід між воєнними діями до і після капітуляції Німеччини був дуже плавним. У цих умовах багато процесів і тенденцій, які на Заході вписалися в часові рамки 1914–1918 рр., на Сході Європи тривали довше і призвели до ще більш руйнівних наслідків.

Скажімо, одним із таких явищ було повсюдне та систематичне насильство щодо мирного населення. Уже в 1913 р. міжнародна комісія «*Carnegie Endowment for International Peace*» (Фонд Карнегі за міжнародний мир) у доповіді про Балканські війни 1912–1913 рр. підкреслювала вкрай скрутне становище жінок. Так само, як згодом німці в Бельгії, болгарські, сербські, чорногорські та грецькі солдати реагували жорстокими репресіями на реальні та уявні акти спротиву з боку мусульман під час Першої Балканської війни. У наступні роки, враховуючи затяжний характер військових дій та часті зміни лінії фронту, сильно постраждали Сербія, східні губернії Королівства

Польського та Східна Галичина. Терор, якому піддавалося місцеве населення, мав тут інші, відмінні від Заходу, форми. Відступаючи з територій Польського Королівства, російська армія застосовувала тактику випаленої землі, змушуючи тисячі людей евакуюватися. Точних даних про руйнування в цьому регіоні, на відміну від Бельгії, так і не було зібрано. Однак за фрагментарними даними лише в Галичині та Буковині було знищено понад 300 тисяч селянських будинків (Górny, 2019: 85-86).

Ще одна тема, на якій слід зосередити увагу, це співпраця з ворогом. Скажімо, відповідно до наказу головнокомандувача, великого князя Миколи Миколайовича, російські війська під час взяття сіл і міст брали заручників, яких у разі опору слід було розстріляти. На території Холмщини під підозру у співпраці з австрійською армією потрапляло насамперед греко-католицьке духовництво, в інших регіонах розстрілювали селян, які сповідували лютеранство. Так само поводитися австро-угорська армія, відвоювавши у росіян Східну Галичину. За підрахунками Антона Хольцера, у перші місяці війни австро-угорські військові суди винесли в ході розглядів, що проводилися у спрощеному порядку, до 36 тисяч смертних вироків, які були виконані.

Звинувачення у зраді торкнулися не лише цивільного населення, а й військовослужбовців. В особливо вразливому становищі опинилися російські німці, чехи та євреї. Перші та останні дуже часто ставали жертвами шпигунства в царській Росії. Євреї до того ж стали постійним об'єктом нападок політиків-антисемітів у Німеччині, які зуміли досягти курйозної та трудомісткої операції з оцінки ефективності у військових діях німців єврейського походження. Очевидно, вся ця статистика мала підтвердити припущення, що євреї, поки інші національності мобілізувалися до армії, відсиджувалися в тилу. В австро-угорській армії, де практично не було антисемітських настроїв, під час війни було розгорнуто безпрецедентну і суперечливу інтересам монархії кампанію проти військовослужбовців чеського походження. Недовіра щодо чехів багато в чому нагадувала німецьку антисемітську кампанію (Górny, 2019: 89-90; Liulevicius, 2005).

Так, два основні мотиви військової пропаганди – варварська жорстокість та зрада – мали міцний фундамент у подіях Східного фронту. З іншого боку, можливості поширення пропагандистської інформації тут були значно скромнішими, ніж у розвинених країнах Заходу. Значна частина, а з часом і переважна більшість селян у цьому регіоні, крім Болгарії та чеських земель,

були неписьменними і не мали громадянських прав. Військова мобілізація населення і поширення ключової інформації відбувалося найчастіше за посередництва духовництва. У Королівства Румунії, яка дотримувалася нейтралітету аж до 1916 р., взагалі не було органів, які займалися пропагандою.

У інших країнах тон цієї пропаганди був надзвичайно різноманітним. Німецькомовна Австрія з великим ентузіазмом славилася свій союз із Німецькою імперією. В Угорщині, де впродовж усієї війни парламент не припиняв своєї роботи, військові дії велися виключно за межами держави, а запаси продовольства були відносно непоганими, участь ЗМІ в ідеологічній війні була досить незначною. У перші два роки війни цензура не втручалася у видавничі процеси, а військові огляди ліберальної преси були напрочуд об'єктивними. Навіть бульварні видання не виділяли тієї ненависті до ворога, характерної для німецької та французької преси (Górny, 2019: 93-94).

Що цікаво, практично до 1918 р. Центральна-Східна Європа була переважно споживачем, ніж виробником військової пропаганди. Причини такого стану справ є очевидними. Хоча всі народності постачали рекрутів у армії, більшість з них не володіла національною державою, здатною вести власну інформаційну політику. Безумовно, мало місце відтворення та копіювання мотивів, вироблених провідними державами, але на околицях ця діяльність ніколи не була такою динамічною, як у центрі. Певна дистанція, яку дотримувався цей регіон щодо «війни духу», не завжди означала негативне ставлення до неї. Звісно ж, частіше вона служила джерелом натхнення, ніж насторожувала.

Зауважимо, що перебіг військових баталій також впливав на пропагандистську діяльність ворогуючих сторін. Згодом увесь регіон виявився зоною німецької чи австро-угорської окупації. Цей факт значною мірою посилив ідеологічну течію, яка виступала на підтримку Центральних держав. Найактивнішими його представниками були українці та поляки. І ті й інші вважали основною рисою образу Росії азіатський деспотизм (Górny, 2019: 97-101). Такі погляди були виявом расового дискурсу, який мав місце у пропаганді ворогуючих альянсів у роки Першої світової. Зазначмо, що у працях представників пропагандистських структур кайзерівської Німеччини і Австро-Угорщини образ Російської імперії та її населення формувався як варварський, азійський, який прагне захопити європейський континент. Такий прийом німці та австрійці запозичували у

своїх противників – Великої Британії і Франції, які застосовували його проти них самих. Цікаво, що одними з найбільш активних прихильників позиції щодо російського народу як окремої азійської, монголоїдної раси, були поляки і українці, які підтримували австро-німецький союз.

Слід зазначити, що українські інтелектуали у своїх працях намагалися сфокусувати увагу на розбіжностях між українцями та росіянами. Стисло ці аргументи можна звести до наступних. По-перше, відмінності між цими народами з'являються ще у добу Київської Русі. Тому кожен народ вже тоді отримав власний шлях розвитку. По-друге, українці, на протигагу росіянам, з одного боку, виконували роль так званого «східного європейського форпосту» проти варварських нападів азійських народів. З іншого, центру об'єднання слов'янських народів, де взаємодіють впливи Заходу та Сходу. Однак апелювання до таких аргументів викликало спротив польських діячів, які теж активно послуговувалися тезою про „бастіон Європи” та слугувала однією з причин ідейних суперечок між поляками та українцями. Одним з найпослідовніших прихильників ідеї расової окремішності українців від інших сусідніх народів, у першу чергу – поляків і росіян, у роки Першої світової був український дослідник Степан Рудницький. У своїх тогочасних працях він намагався за допомогою різних антропологічних даних, у першу чергу, використовуючи інформацію зібрану антропологом Федором Вовком, підтвердити антропологічну особливість українців. Рудницький у одній з робіт писав наступне: «Український народ – це окремий антропологічний тип, чисто слов'янський за своїм походженням, дуже своєрідний своєю старовиною й чистотою від всіляких неарійських домішок. Є український расовий тип, який має багато прикмет» (Rudnyzkyj, 1916: 144).

Однак внесок відомого дослідника С. Рудницького у пропаганду української справи не обмежувався лише цією складовою. Своїми працями у той час він намагався заручитися зовнішньою підтримкою українців у їх національній боротьбі. У праці «*Східний театр воєнних дій*» (*Der östliche Kriegsschauplatz*), виданій 1915 р., автор пропонує німецькомовній аудиторії не лише «географічний аналіз великого театру воєнних дій». Він хоче подати корисну з військово-географічного погляду інформацію, а крім того, розробляє докладні територіальні концепції майбутньої української національної держави, що прагне постати. Інтелектуальне спрямування дослідження однозначне: автор опонує німецьким і російським географам,

які відштовхуються від тези про географічну однорідність європейської Росії, імпліцитно легітимізуючи тим самим свій погляд на територіальний *status quo* царської імперії.

Тож С. Рудницький розмістився, з одного боку, в науковій царині, а з другого – в царині політичної полеміки: коли він пише про «наші армії», то має на увазі армії Центральних держав і водночас вказує на те, що «українська національна свідомість дуже відчутно зросла в народних масах Південної Росії», наголошуючи також історико-культурні відмінності між українцями та росіянами. Його географічні праці підводять до двох важливих висновків: по-перше, конкретних військових пропозицій щодо того, як можна «звільнити» належні до Росії українські території, а, по-друге, означення (похідних із географії) політичних кордонів майбутньої української держави. Водночас, на його думку, слід утвердити поняття України на протигагу таким зовнішнім означенням, як «русини» (офіційно утверджене в Австро-Угорщині до 1918 р.) або ж «малороси», «наповнивши» їх географічно. Україна в жодному разі не є етнографічним поняттям, як цього навчають офіційна та російська націоналістична концепції світу. Це чітко визначене географічне поняття. Україна – це північна низовина Чорного моря, яка на Заході сягає кордонів Центральної Європи, на Півночі – лісо-болотних земель Полісся, а на Сході – каспійської напівпустелі. С. Рудницький визначає географічні кордони майбутньої української держави, які відчутно перевершують її нинішні кордони. На думку автора, до України належать не лише нинішні польські території, а й частини теперішніх білоруських територій Курська та Воронежа, а також північнокавказькі території Кубані. У 1916 р. Рудницький запропонував близьку за спрямуванням, але значно успішнішу й донині використовувану працю: в книжці «*Україна. Земля і народ. Загальнодоступне країнознавство*» він представив політичні й територіальні претензії українського національного руху. Обидві праці С. Рудницького мали вплив. Автор був найважливішим українським географом того часу і своїми працями та мапами наприкінці війни як експерт підтримував українських політиків, які намагалися прихилити міжнародну дипломатію до української національної держави, та ніяк не могли цього досягнути (Гаусман, 2019: 22–29).

Висновки. Підбиваючи підсумки даної статті, ми хочемо зацентрувати увагу на двох аспектах. По-перше, характерні риси пропаганди ворогуючих держав Східного фронту Першої світової, проаналізовані нами вище, дають підстави

стверджувати про її спільність з тими тенденціями у пропагандистській роботі, які мали місце на західноєвропейському театрі Великої війни. Ба більше, не буде перебільшенням вважати, що інформаційно-пропагандистський фронт світової війни 1914–1918 рр. на Сході Європи мав реактивний характер, тобто, запозичував і реагував на ті прийоми, які вже використовувалися західними державами. Хоча не слід забувати й про специфіку східноєвропейської арени війни, від-

мінної від західної частини європейського континенту. По-друге, особливості «інформаційного протистояння» на Східному фронті Великої війни демонструють вихід за національні рамки і вписують цей масштабний конфлікт початку ХХ ст. у транснаціональний вимір. Що не менш важливіше, окреслюють необхідність написання колективного дослідження про Східний театр Першої світової, написаного істориками цього регіону крізь призму такого наукового підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гаусман Г. Культурна поразка. Перша світова війна в українській пам'яті. Критика. 2019. Вип. 2. С. 22-29.
2. Дженкинс Ф. Великая и священная война, или как Первая мировая война изменила все религии. Москва: Де Либри, 2019. 428 с.
3. Carmichael J. First World War photographers. London; New York 1989: Routledge. 180 p.
4. Cornwall M. The undermining of Austria-Hungary. The battle for hearts and minds, New York 2000: St. Martin's Press. 501 p.
5. Demm E. Propaganda and Caricature in the First World War. Journal of Contemporary History. 1993. Vol. 28. P. 163-192.
6. Farish M. Modern witnesses. Foreign correspondents, geopolitical vision, and the First World War. Transactions of the Institute of British Geographers. 2001. № 26/3 P. 273-287.
7. Fussell P. The Great War and Modern Memory. Oxford University Press, 2013. 414 p.
8. Górný M. Science embattled. Eastern European Intellectuals and the Great War. Brill U Schoningh, 2019. 392 p.
9. Holborn M., Roberts H. The Great War. A photographic narrative, London 2013: Imperial War Museum. 504 p.
10. Horne J., Kramer A. German «Atrocities» and Franco-German Opinion, 1914. The Evidence of German Soldiers' Diaries. Journal of Modern History. 1994. 66. P. 1–33.
11. Jahn H. Patriotic culture in Russia during World War I. Ithaca: Cornell University Press. 1995. 246 p.
12. Kramer A. Dynamic of destruction. Culture and mass killing in the First World War, Oxford: Oxford University Press. 2007. 434 p.
13. Lasswell H. Propaganda Technique in the World War I. London. 1927. 408 p.
14. Liulevicius V. War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I. Cambridge University Press. 2005. 320 p.
15. Monger D. Patriotism and propaganda in First World War Britain. The National War Aims Committee and civilian morale, Liverpool 2012: Liverpool University Press. 310 p.
16. Roshwald A., Stites R. European culture in the Great War. The arts, entertainment, and propaganda, 1914-1918. Cambridge: Cambridge University Press. 1999. 444 p.
17. Rudnyzkij S. Ukraina. Land und Volk. Wien, 1916. 144 p.
18. Sanders M, Taylor P. British Propaganda During the First World War 1914-1918. London. 1982. 320 p.
19. Watson A. «Unheard-of brutality». Russian atrocities against civilians in East Prussia, 1914-1915. The Journal of Modern History. 2014. № 86/4. P. 780-825.
20. Welch D. Germany, propaganda, and total war, 1914-1918. The sins of omission, New Brunswick 2000: Rutgers University Press. 355 p.

REFERENCES

1. Hausman H. Kulturna porazka. Persha svitova viina v ukrainskii pam'iaty [Cultural defeat. The First World War in Ukrainian memory]. Krytyka. 2019. Vyp. 2. S. 22-29. [in Ukrainian].
2. Dzhenskyns F. Velykaia y sviashchennaia voina, yly kak Pervaia myrovaia voina yzmenyla vse relyhyy [The Great and Holy War, or how the First World War changed all religions]. Moskva: De Lybry, 2019. 428 s. [in Russian].
3. Carmichael J. First World War photographers. London; New York 1989: Routledge. 180 p.
4. Cornwall M. The undermining of Austria-Hungary. The battle for hearts and minds. New York 2000: St. Martin's Press. 501 p.
5. Demm E. Propaganda and Caricature in the First World War. Journal of Contemporary History. 1993. Vol. 28. P. 163-192.
6. Farish M. Modern witnesses. Foreign correspondents, geopolitical vision, and the First World War. Transactions of the Institute of British Geographers. 2001. № 26/3 P. 273-287.
7. Fussell P. The Great War and Modern Memory. Oxford University Press, 2013. 414 p.
8. Górný M. Science embattled. Eastern European Intellectuals and the Great War. Brill U Schoningh, 2019. 392 p.
9. Holborn M., Roberts H. The Great War. A photographic narrative. London 2013: Imperial War Museum. 504 p.
10. Horne J., Kramer A. German «Atrocities» and Franco-German Opinion, 1914. The Evidence of German Soldiers' Diaries. Journal of Modern History. 1994. 66. P. 1–33.

-
11. Jahn H. Patriotic culture in Russia during World War I. Ithaca: Cornell University Press. 1995. 246 p.
  12. Kramer A. Dynamic of destruction. Culture and mass killing in the First World War. Oxford: Oxford University Press. 2007. 434 p.
  13. Lasswell H. Propaganda Technique in the World War I. London. 1927. 408 p.
  14. Liulevicius V. War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I. Cambridge University Press. 2005. 320 p.
  15. Monger D. Patriotism and propaganda in First World War Britain. The National War Aims Committee and civilian morale. Liverpool: Liverpool University Press, 2012. 310 p.
  16. Roshwald A., Stites R. European culture in the Great War. The arts, entertainment, and propaganda, 1914-1918. Cambridge: Cambridge University Press. 1999. 444 p.
  17. Rudnyzykj S. Ukraina. Land und Volk. Wien, 1916. 144 p.
  18. Sanders M, Taylor P. British Propaganda During the First World War 1914-1918. London. 1982. 320 p.
  19. Watson A. «Unheard-of brutality». Russian atrocities against civilians in East Prussia, 1914-1915. The Journal of Modern History. 2014. № 86/4. P. 780-825.
  20. Welch D. Germany, propaganda, and total war, 1914-1918. The sins of omission. New Brunswick 2000: Rutgers University Press. 355 p.